

Vasút és irodalom

– A vonat rituális tere a modern magyar irodalomban –

A vonat szimbolikájának olvasási lehetőségei

Tolnai Ottó legújabb novelláskötetének (*Grenadír-mars*) egyik szövegében (*Vonaton. Négy litterula*) Kosztolányi vonatok iránti szenvedélyéről mint poétikus témáról, az érzékelés fokozottan érzékeny módjáról ír. Tolnai szerint Kosztolányi, „[A]ki a vonatok megszállottja volt, a világot leginkább két kereten át tudta meglesni, tetten érni, az egyik ilyen keret az ablak volt, a másik a vonatfülke.”¹ A modernség magyar és világirodalmával foglalkozó tanulmányok természetesen módon ejtenek szót a szövegek azon csoportjáról, amelyek a különböző közlekedési eszközök szcénaiban játszódó történeteik háttéréből a motívumból szövik.

Ajtay-Horváth Magda a századforduló magyar és angol irodalmának szecessziós stílusjegyeit vizsgáló kötetében a vonatról, mint a kor technikai újdonságáról, mint egy újfajta tér- és időértelmezést teremtő közegről ír. A vonat a modernség szimbólumává vált, s gyorsaságánál fogva – akárcsak a mozgókép – a tűnékenységet, a pillanatnyiságot, a hely és az idő relativizálódásának élményét jelentette. A szépírói stílusban ez a jelenség kézenfekvő módon legtöbbször az impresszionista jegyek és a szecessziós elvágódás motívumainak használatában nyilvánult meg.² A vasúti építkezés Osztrák–Magyar Monarchiában jelentkező uniformizmusa, amely a leglátványosabb módon az egymáshoz annyira hasonló állomásépületek látványában tárgyiasult, a birodalom egymástól távol eső pontjait összekötő közös kulturális nyelvként manifesztálódott.

A vizsgált szövegekben a vonat helyei egyszerre jelentek meg az ideges, zaklatott modern élet tereiként és a különböző érzetkombinációkat egyesítő entitásként.³ A városok felé közeledés élménye a vágyott célt ideális közegként és az elvágódás helyeként, az ellentmondások terepeként egyaránt megjeleníthette.⁴ A modernség magyar irodalmában e szemantikai tartomány valamilyen leágazására találhatunk példát.

Bence Erika a vonat közép-kelet-európai jelentésrétegeiről szóló írásában a térség térélményének központi motívumaként a sík föld egyenes vonalának rajzát jelöli meg fontos domborzati formaként. Ezt az alakzatot a lentség, a behatároltság és a lassú mozgás jelentései alakítják létél-

ménnyé. Ebben a közegben olyan érzetek születnek meg, amelyek az utazást a más téralakzatok felé tartó köztes lét formájaként látatják.⁵ Az út irányát nyomvonalával kijelölő vasút ilyen módon az átmenetiséget-lakhatatlanságot, megélhetetlenséget jelképező pályaudvar-léte szimbolizálhatja.⁶

Michel Foucault sokat idézett térfilozófiai elgondolásában nagy szerepet szán azoknak az ellen-szerkezeti helyeknek, amelyek megvalósult utópiaként reprezentálják a valódi helyeket. Ezek az „eltérő” terek külsők minden helyhez képest, mégis tökéletesen lokalizálhatók.⁷ Az ilyen módon definiált heterotópiák lehetnek olyan szent vagy tiltott helyek, amelyek a válsághelyzetbe kerülők életterei. A válság heterotópiái közt emblematis, a magyar irodalmi modernségben sokszor felbukkanó locusként a vonat elsősorban a nászút helyszíne. A fiatal asszonyok számára a vonat és a szálloda volt az a nem létező, heterotópikus közeg, amelyben a nászújszaka, a menyasszony deflorációja végbemehetett. A nászutasoknak helyet adó közlekedési eszköz olyan „sehol”, földrajzi megjelölés nélküli hely, amely mozgásban létével is erősítette ezt a hiányt.⁸ A Nyugat körül csoportosuló szerzők szövegeiben a velencei vagy abbáziai nászút toposzával, illetve ennek paródiáival, szellemes alakváltozataival gyakran találkozhatunk. A jelenet motívikus ismétlődése a Jan Assmann kultúraelméleti olvasatában sokszor emlegetett rituális ismétlés funkciójával bír. A szerző a kulturális emlékezetéről írt munkájában az ilyen típusú ismétlődés szerepét a csoport tér- és időbeli összetartozását garantáló elemként nevezi meg.⁹ A vonat különleges tere a Nyugat szerzőinek szövegeiben tehát rítusként jelenik meg. Az Assmann által hangsúlyosnak tartott jelenség, a rituális és textuális koherencia közötti paradigmaváltás természetes módon eredményezett olyan szövegalmazt, amely a variánsokat is magában hordozta.¹⁰ A változatok a paródia és az ironia gazdag retorikai formáit kínálták, ennek néhány példáját vizsgálom a továbbiakban.

A vonat tere mozgásában és két világ közt lebegésében átmenetiséggel telített közeg. Arnold van Gennep etnográfiai és kultúratudományokat alapozó írásában (*Átmeneti rítusok*) a két világ közt lebegő utazó, a képlékeny identitások áttetsző fátylából szilárd kulturális mintát építő ember genealógiáját rajzolja körül. A nagyhatású, kulturális antropológiába, drámaelméletbe is beépülő elkép-

¹ Tolnai Ottó: *Vonaton*. In: Uő.: *Grenadír-mars*. zEtna. Újvidék, 2008. 269–318 270.

² Ajtay-Horváth Magda: *A szecesszió stílusjegyei a századforduló magyar és angol irodalmában*. Erdélyi Tudományos Füzetek 232. Sorozatszerk.: Dávid Gyula. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár, 2001. 87.

³ Uo. 89.

⁴ Uo. 180.

⁵ Bence Erika: *A vonat jelentésköre a közép-kelet-európai kultúrában*. Forrás (38) 2006. 2. sz. 97–102., 97.

⁶ Uo. 98.

⁷ Michel Foucault: *Eltérő terek*. In: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Szerk. és ford.: Sutyák Tibor. Latin Betűk. Debrecen, 1999. 147–155., 149.

⁸ Uo. 150.

⁹ Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés, politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford.: Hidas Zoltán. Atlantisz. Bp., 2004. 57.

¹⁰ Uo. 97.

zelés az egyik területről a másikra átutazó identitását speciális határhelyzetében (*marge*) ragadja meg.¹¹ Az utas a korábbi világtól elválasztó rítusokon (*preliminális*) megy keresztül, majd a határhelyzet alatti rítusokat (*liminális*) végez, a folyamat az új világba való befogadó szertartásokkal (*posztliminális*) zárul. A „küszöbátlépések” az új világba való belépést jelentik,¹² a határon végzett cselekvések modelljébe a vizsgált vonatos jelenetek harmonikusan illeszthetők be.

A vasút a nászút és a szerelem tere (stílusgyakorlat és irónia)

Zygmunt Bauman a nagyvárosi térben mozgó szereplők találkozásait olyan válságok mentén szerveződő pillanatnak nevezi, amely egyrészt nem elkerülhető, ugyanakkor azt az illúziót teremti meg, mintha valójában nem is találkozás volna. Ezek a „tévtalálkozások” a Nyugat szövegüniverzumában újra és újra felbukkannak, sokszor pedig a vonat terében játszódnak.¹³ Stuart Hall a kulturális identitásról írt egyik tanulmányában a szubjektum természetét állandó mozgásában véli megragadhatónak. Tézisei, melyek szerint tapasztalásaink során belevetjük magunkat különböző kulturális világokba, ezek elsajátítása során pedig az identitás „bevarrja” a szubjektumot a struktúrába, a vonat szemiotikájának értelmezéséhez is segítséget nyújthatnak.¹⁴ A modern társadalmak a gyors, folyamatos változás formáját öltik,¹⁵ ilyen jellegű térformákban rendeződik el a vasúthoz kapcsolódó szövegvilág. A hatalom és szubjektum kapcsolatait vizsgálva pedig a Foucault által sokszor emlegetett fegyvermező intézmények (iskolák, börtönök, kórházak) közé a vasúti kocsis speciális tere is könnyen odailleszthető.

A vonaton játszódnó történetek nagy része publicisztika (pl.: tárcsa) vagy novella, pontosabban olyan rövidtörténet, amelyek jellemzőjeként Thomka Beáta az egyetlen epizódra vagy még inkább helyzetre épülő szerkesztést nevezi meg.¹⁶ A vonat megfigyelő narrátorai más short story-k elbeszélőihöz hasonlóan portrékat rajzolnak.¹⁷ Az egyedi sajátosságok a kezükben a típusok és társadalmi rétegek érzékeny bemutatásának eszközeivé válnak.

Zsolt Béla regényeiben, novelláiban a társadalmi osztályok közti határhelyzetek szituációinak felrajzolója. Kíméletlen társadalomrajzaiban a vonat szimbolikája gyakran felbukkan. Ez történik *Kínos ügy* című regényében, mely a polgári házasság és nászút kulturális kódjainak újramondása helyett annak kíméletlen szarkazmussal ábrázolt paródiáját adja. Hell Miksa fiatal orvos házassá-

ga kezdettől a határszituációk, egymáshoz problematikus kapcsolódó világok seregszemléje. A hagyományos és szokásos velencei nászút pedig egészen váratlan fordulatot hoz, amennyiben a nászéjszaka az esküvőn balesetet szenvedő vőlegény „gyötrelemeinek” helyévé válik. A jól ismert toposz kifordítása a gegek sorozatára épülve jelenik meg. „Aztán bekövetkezett az a bizonyos csend, amit csak ők ketten hallottak a jókedvűen csattogó vonat lármájában.”¹⁸

A hatalom által teremtett és szabályozott hagyomány a regény néhány szöveghelyében a szokások kényszerítő erejével szembesít: „Jó, hát megszólal, bár nem tartja túlságosan értelmes és nívós dolognak, hogy a jugoszláv szántóföldek között, levegőben libegő mozgó ágyban szankcionáljon olyan szolidnak, állandónak készülő kapcsolatot, mint a házasság és a család. De mit csináljon, ha ezen a déli vasúti vonalon ez a tradíció.”¹⁹ A „sebesült”, az esküvőn letaposott lábú férfi szenvedéseinek stációi a mozgó közlekedési eszköz színpadi szituációjában jelennek meg. A narrátor a szexuális aktus kényszerén, a minél kisebb fájdalomra törekvés viselkedési mintáján élcelődik: „De mingyárt az első kísérlet után bele is ütötte, hogy majdnem feloldított a fájdalomtól. Ez a fájdalom egész éjjel tartott és egy pillanatig sem szünetelt, akkor sem, amikor Aranka a valóságban is a felesége lett. S még akkor is, amikor a feldúlt boldog nő csöndben feküdt mellette, állandóan manővrozott, hogy a kisujja lehetőleg hozzá ne érjen a kupé falához.”²⁰

Németh Andor a regényről írt, a Nyugatban közölt kritikájában éppen ez a narratíva nyugtázza le, amikor a stílus biztos vonalvezetéséről, iramáról, „jól elhelyezett s pontos időben robbanó irónia-aknáiról” beszél.²¹ Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Takács Ferenc a regény újbóli kiadása, a szerző újraolvasása kapcsán. Elemzésében a regény hiányosságainak, gyengeségeinek ismertetése mellett a szarkazmus elevenségéről, „szigorúan ironikus társadalomkritikai látéletről” ír.²²

Hasonló példaként kínálkozik Babits Mihály *Halálfiái* című regénye, amely a dzsentri életforma pusztulásának tablója. Lányszöktetéses jelenetében a dzsentri archetípusaként megjelenő Hintáss Gyula egy férjes asszonyt már természetesen nem hintón vagy lovon, hanem „vonattal” szöktet meg. Ez a helyzet a szenvedélyességet nélkülöző akaratlanságból, a gyengeségből építi komikumát. A nő elbukásának látszólagos oka csupán az, hogy a férj lekési a vonatot. A botrány elkerülésének, elhárításának apró lépései végül valódi skandalumhoz vezetnek. Az egész szöveget az átmenetiség uralja, az életforma haldoklását nem is lehetne alkalmasabb helyszín segítségével model-

¹¹ Arnold van Gennep: *Átmeneti rítusok*. Ford.: Vargyas G. Kultúrák keresztútján 9. Sorozatszerk.: Vargyas Gábor. MTA Néprajzi Kutatóintézete – TE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan. 2007. 53.

¹² Uo. 55.

¹³ Zygmunt Bauman: *Modernség és ambivalencia*. Ford.: Pásztor P. In: *Multikulturalizmus*. Sorozatszerk.: Babarezy Eszter, Erdélyi Ágnes. Szerk.: Feischmidt Margit. Osiris–Láthatatlan Kollégium. Bp., 1997. 45–59, 51–52. A tévtalálkozás kifejezést Bauman Martin Bubertől kölcsönzi.

¹⁴ Stuart Hall: *A kulturális identitásról*. In: Uo. 60–85., 61.

¹⁵ Uo. 62.

¹⁶ Thomka Beáta: *A pillanat formái. A rövidtörténet szerkezete és műfaja*. Forum. Újvidék, 1986. 16–17.

¹⁷ Uo. 107. 112.

¹⁸ Uo. 39.

¹⁹ Uo. 39–40.

²⁰ Uo. 40.

²¹ Németh Andor: *Zsolt Béla: Kínos ügy*. Nyugat (28), 1935. 7. sz. 50.

²² Takács Ferenc: *Regényféle*. Mozgó Világ (31), 2008. 10. sz. 108–111., 110.

lezni. A hűtlen feleség, Nelli, már „elrablását” megelőző előérzeteiben is csak ebben a mozgásból kibomló ideiglenességben látja saját magát: „Mintha vonaton ülne, vagy váróteremben, életének egy félelmetes és idegyszerű utazásán; idegen útítársak vagy olyanok közt, akikkel véletlenül találkozott, s akiktől mindjárt el fog válni.”²³

Életmódja börtönajtként zárul rá, ezzel a sokszoros behatároltsággal a vasúti kocsik menekülési lehetőséget nem kínáló közegében találkozik. A határsáv izgalma, a váltóknak kiszolgáltatott válaszfut képe sokszor jelenik meg a magyar irodalmi modernségben. A tehetetlenség, cselekvésképtelenség mentális teréhez a szűk helyek könnyen kapcsolódnak. Az idézett szöveghely ezt a kiszolgáltatottságot tükrözi: „A kocsik régi módúak voltak, nem folyósók, s alighogy Gyula Nelli után ugrott, a kalauz rácsapta az ajtót, lekattintotta a reteszt és fűttengett. Gyula nevetett, kézmozdulattal jelezte, hogy nincs átjárás.”²⁴ „És Nelli följött az érzés, hogy most már minden hiába, s ez a vonat megállíthatatlanul viszi őt szörnyű bűnhődése felé.”²⁵ A fiumei gyorsvonatra átszállva ismét az esküvőt követő utazás hagyományának parafrázisával találkozunk,²⁶ a regény következő fejezete természetes módon kapja *A rettenetes nászút* címet.

Szabó Dezső a kötetéről írt bírálatában (*Filozopter az irodalomban*) ezt a jelenetet elsősorban kidolgozatlanlanságért bírálta, átmenetiségében rejlő komikumát viszont felismerte. Találó megjegyzése szerint Nelli úgy lesz hűtlen és szerelmes, hogy valójában egyik érzést sem éli át.²⁷ Személyes sértettséget sem nélkülöző kritikájában Szabó Dezső Nelli „sőt szegénységig kollokvált Bovarynéként” írta le.²⁸ Megjegyzése azonban az elfogult indulat kontextusáról leválasztva is tartogat termékeny elemzési utakat. Való igaz, a *Halálfi* vasúti lány-szöktetéséről könnyen juthat eszünkbe a Bovaryné konflissos pásztorórája. A szerelem és a szenvedély hiánya egy életforma haláltáncát idézi, ezt a körülményt Földi Mihály a Nyugatban írt ismertetésében éppen ebben a vasúti jelenetben látja legerősebbnek.²⁹

A *Halálfi*aihoz Pótlékként illesztett szövegek közé tartozik a *Hatholdas rózsakert*, amelyben újra a vasút a menekülés eszköze. A legénybúcsú után nagybátyjához utazó Gruber Franci számára a vasúti sín elágazása az átlépett Rubicont, az eljegyzés felbontásának visszafordíthatatlanságát jelenti. A lassan hömpölygő személyvonatot keresztező fiumei gyors mint a szabadság, egy másik élet lehetősége villan fel, majd tűnik el hirtelen: „Mikor a

vonat Nagyhajmasra ért, ahol a fiumei keresztezi, Franci két sürgönyt adott fel.” A hős két világ közt lebegésének közege végül a változatlan, reménytelen állandóság állapotát teremti meg: „Itt állt mindenből kiszakadva, szökve, az idegenben, poggyász nélkül, lakás nélkül s elvágva a visszatérés hídját.”³⁰

Krúdy Szindbád-történetei közül az *Utazás éjjel* című novella vonata egy erényes fiatal hölgy megszőktetésének eszköze. A csábító Szindbád bibliája a menetrend, amely a botrány elkerülésének legfőbb eszközévé válik. Olyan két történeti kor közt lebegő hőssel találkozunk, aki az újdonságokat is gyorsan sajátjává teszi: „Kedvesem, a menetrendből tudjuk, hogy egy éjszakai vonat találkozik a mi vonatunkkal a következő állomáson. Azzal visszatérünk. Hajnalban otthon van... És senki sem tudja meg a dolgot.”³¹

A Nyugat harmadik nemzedékéhez kapcsolódó novellista, Hunyady Sándor néhány rövidprózája a mitikus vasút krónikája. A szerző a vonatot kivezeti a válságok terének tartományából és mindent elrendező, ideális helyévé teszi. *Katasztrófa* című szövegének (másik változata *Vasúti szerencsétlenség*³²) egyik varázslatos tere olyan vasúti kocsi, amely különleges tér- és időviszonyok közt születő különleges kapcsolat története. A szöveg felütésében a jól ismert karneváli helyzettel, az éjszaka kontúrok nélküli térbeliségével, az érzékelő pontok hiányával találkozunk: „[T]élen kezdődött [...] farsang idején.”³³

A különleges helyszín saját működési módjait a rokoni kapcsolat tabuja fokozza: „Azt hiszem, nagyon természetes dolog, ha az ember az unokatestvérebe szeret bele.”³⁴ A viszony egyszerre tilos és természetes³⁵, ebből a szempontból van különös jelentősége annak, hogy az unokatestvérek közötti kapcsolat beteljesülésének „tervezett” terepe a válság-heterotópiák közé sorolt vonat. A „sehol” helyén, egy földrajzi körülhatároltsággal nem rendelkező térben mozogva a „soha meg nem történhet” utasításával találkozunk. Az unokatestvérek közötti észrevehető hasonlóság végig, mások számára is láthatóan életben tart egy tabut. Az üres, ugyanakkor pénz nélkül elérhetetlen első osztály vágyott, szeparált tereinek képével hierarchikus viszony teteleződik. Az első osztályú vagon olyan nyitózárt természetű heterotópia, amely nem szabadon megközelíthető, és a belépéshez beavatási szertartásra van szükség. Az éjszaka mellett a vonat fiziológiai hatása is a tabuk feloldásának irányába hat, ha mindenki alszik, ami megtörténhet, valójában rejtve maradhat.

²³ Babits Mihály: *Halálfi*. I-II. kötet. Athenaeum. Bp., 1926. I. k. 124.

²⁴ Uo. 129.

²⁵ Uo. 130.

²⁶ Uo. 133.

²⁷ Szabó Dezső: *Filozopter az irodalomban*. Babits Mihály: *Halálfi*. Regény. Kritikai Füzetek. I. f. 1929. szeptember 5–45., 6.

²⁸ Uo. 9.

²⁹ Földi Mihály: *Halálfi*. Babits Mihály regénye. Nyugat (20) 1927. 5. sz. P 771–787., 778.

³⁰ Babits Mihály: *Hatholdas rózsakert*. Novellák. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1978. 5–82., 74–75.

³¹ Krúdy Gyula: *Utazás éjjel*. In: Uő.: *Szindbád*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1975. 122–125., 125.

³² Hunyady Sándor: *Vasúti szerencsétlenség*. In: *Serenissimus: elbeszélések*. Filléres Füzetek. Hunga-Print. Bp., 1993., 40–46.

³³ Hunyady Sándor: *Katasztrófa*. In: Uő.: *Razzia az „Arany Sas”-ban*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1976., 75–87.

³⁴ Uo. 75. A jelent referencialitással erősen telített. A Bródy-Hunyady családi legendárium részévé válva az önmeghatározás erős eszköze lett. Jó példa erre Hunyady unokaöccse, Alexander Bródy legutóbbi visszaemlékezése. Alexander Bródy: *Akit mindenki szeretett. Emlékezés Hunyady Sándorra*. Holmi (20) 2008. 2. sz. 230–233.

³⁵ Az unokatestvér-szerelmek élménye Hunyady több szövegében felbukkan (pl.: *Családi album, A jókedvű örmény temetése*). A *Katasztrófa* későbbi, kisregény-feldolgozásában, a *Szerelmes unokatestvérekben* ez a kapcsolat már nem hordozza a tiltást, természetes, az endogámmá váló családot összetartó elemként jelenik meg. (Hunyady Sándor: *Szerelmes unokatestvérek. Kisregény és elbeszélések*. Unikum Könyvek. K.u.K. Kiadó. Bp., 2002.)

A felsorolt példákból látható, a különleges hely meg-erősítheti a hétköznapi tér struktúráját, de fel is függesztheti azt. *A nábob kalandja* című Hunyady-novellában a vonat már olyan helyszín, amely ideiglenesen érvényteleníti a társadalmi hierarchiát. A tér ethosza és a körülmények tökéletes egyenlőséget valósítanak meg. Hunyady a kupében a kereskedőkkel kártyázó arisztokrata képét ennek az elhatároló, de egyszersmind egyesítő közegnek az ábrázolására használja: „Ekkorra már az etikett is megváltozott a kompániában. Az alázatos „kézit csókolom” elmaradt, a részeg kupeczek tegették és disznózták a nábobot.”³⁶ A vonat a válságok médiuma, olyan hely, ahol elrendeződnek a dolgok. Ez történik Hunyady *Hálókocsin* című szövegének vasúti fülkájében, ahol a halálos ellenségek az intim közelség hatására lesznek barátok.³⁷ A hasonlóan szerveződő írásokról Mihail Bahtyin karneváli tér-időről szóló gondolatai juthatnak eszünkbe. A karneváli szcenák ismert sajátossága a tökéletes egyenlőség, a hierarchia eltörlése. Ennek egyik fontos eszköze a humor, amely a végleges dolgokat ideiglenessé teszi.³⁸

A vonat a világ totalitását megjelenítő közeg

Kosztolányi Dezső egyik legismertebb vonatós „novellája”, az *Esti Kornél* harmadik fejezete, a *Csók* címen is ismert történet. A fiumei gyorsvonatban figyelő narrátor a vonat kisvilágában képződő totalitás tapasztalatát ismeri fel: „Esti most fedezte föl, hogy a vonatfülke micsoda jótékonyan elmés hely. Itt az idegen emberek élete mintegy keresztmetszetben – egyszerre és tömörítve – jelenik meg előttünk, akár egy regényben, melyet találomra felütünk valahol a közepén.”³⁹ Yoo Jin-II Kosztolányi novellisztikájának félelemmotívumait vizsgáló kötetében az Esti Kornél 3. fejezetét az örültségtől való félelem egyik leg-erősebb ábrázolásaként nevezi meg. Az elmebeteg lány az értelem és az esztétikum szférájában egyaránt nyomasztó hatással van Estire. Az esztétikai látványból születő ellenszenv a csúnya lány elidegenítő viselkedésével, gesztusai- val csak erősödik.⁴⁰ Az éjszakai vonatút taszító csókjáról kiderül, hogy furcsa, de valódi beavatás.

Kosztolányi egy szellemes publicisztikája a tér belakásának szabályait vizsgálja. A *Csevegés az utazásról és az utasokról* a helyek szellemébe, szociokulturális használati szabályaiba bevezető írás, amely eszközéül az utasok seregszemléjét választja: „A hipokrizis a vonaton csak az első negyedórán uralkodik. Azután őszinte, áradó és fesztelen az élet. Mindenkit elfog a vallomások kény-

szere [...] A levegőben katasztrófák, üzleti spekulációk, ijedt sietségek izgalma lebeg. Csomagjában mindegyik rejteget egy regényre való anyagot. A hazugságok kívül maradtak. Itt a fölfokozott, kondenzált élet nagyszerűsége hullámsík, itt igazabb a szó, őszintébb a panasz, és az emberek majdnem mind egyformák. Csak a sírban és a gőzfürdőben ilyen egyformák.”⁴¹

Látható, a helyszín nyelve a színházé, amely a vasúthoz hasonlóan működő közeg. Nem véletlen, hogy Foucault idézett tanulmányában az egyszerre nyitott és zárt terek között a színpadot is említi. Kosztolányi vasúti kocsija a közeg totalitásából és egyediségéből egyszerre épül: „Az itt uralkodó látszólagos rendtelenség egy csodálatos hierarchia hatása, s megtudjuk, hogy e furcsa társaság [...] báb a kupé ingó talaján, [...] s az a kis tér, hova pár órára beszállunk, magának a kicsinységekben olyannyira bővelkedő létharcnak mikrokozmosza. [...] Ez az élet az emberiség krónikájának csipős ízű szatírja, de a komor vasúti kocsikon tragédiák játszódnak le, szűkszávú, izgatott, modern tragédiák és komédiák, a társadalom kicsinyes és színes karneváli bohóságai és határozó arisztophanészi komédiák. „Minden ami az életben komoly és vidám, itt újrajátszódik. Minden érzés és gondolat föltűl a kocsi zakatolására.”⁴² Joggal nevezi Kosztolányi humoráról, az éles megfigyelés, tipizálás tanulságairól szólva Bányai János ezt a látásmódot specializált, ironikus megfigyelői pozíciónak.⁴³

E narratíva hasonlóan szép példája Ady *Szaffó a vonaton* című novellája. Hőse, Regensen Hilda, a „dán Szaffó” a cserélődő arcok krónikása, alakjában a jegyzetelő, portrét rajzoló író toposzát jeleníti meg.⁴⁴ Thomka Beáta a novella szerkezetét vizsgáló és tipológiáját rendszerező kötetében (*A pillanat formái. A rövidtörténet szerkezete, és műfajai*) éppen ezt a magatartást nevezi meg a rövidtörténet egyik fő sajátosságaként.⁴⁵

A vonat a válságok terepe

Csáth Géza *Vasút* című novellája a látványt szenvedélyesen befogadó szemlélő képével indul: „Érezte a lány, illatos szellőt, amely időnként belebent a kocsi nyitott ablakán, magába szívta a puha, nedves párákat, amelyekben csak épp az imént fürdött meg az aranyos napsugár, és könnyes, rövidlátó szeme megindultan itta föl a csiptető üvegén keresztül is a lassan vándorló fák elmosódó foltjait [...] Ő tudniillik nem volt hivatásos természetélvező, aki keresi és kipécézi magának az efféle látványokat.”⁴⁶ A pályaudvar az otthonosság képzetkörét idézi: „A túlsó

³⁶ Hunyady Sándor: *A nábob kalandja*. In: Uo. 556–563., 558.

³⁷ Hunyady Sándor: *Hálókocsin*. In: Uő.: *Olasz vendéglő*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1956. 384–388.

³⁸ Mihail Mihajlovics Bahtyin: *A népi nevetéskultúra és a groteszk*. Ford.: Kőrösi József. In: Uő.: *A szó esztétikája. (Válogatott tanulmányok.)* Vál. és szerk.: Könczöl Csaba. Gondolat. Bp., 1976. 303–353., 309.

³⁹ Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél*. Genius. Bp., 1932. 35.

⁴⁰ Yoo Jin-II: *Kosztolányi novellisztikájának félelem-motívumai*. Studia Hungarica 1. Sorozatszerk.: Balázs Tibor, Gintli Tibor. Litera Nova. Bp., 2003. 50., 51.

⁴¹ Kosztolányi Dezső: *Csevegés az utazásról és az utasokról*. In: Uő.: *Álom és ólom*. Vál. és szerk.: Réz Pál. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1969. 388–393., 389.

⁴² Uo. 389., 390.

⁴³ Bányai János: *Irónia és ünnepélyesség*. In: Uo. 176–184., 183.

⁴⁴ Ady Endre: *Szaffó a vonaton*. In: *Ady Endre összes novellái*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1961. 515–518.

⁴⁵ Thomka Beáta: *A pillanat formái. A rövidtörténet szerkezete és műfaja*. Forum. Újvidék, 1986. 16–17.

⁴⁶ Csáth Géza: *Vasút*. In: *A varázsló halála*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1972. 299–306., 299–300.

oldalán a lámpafényes, kőszénfüstös pályaudvar területén, a nyári este üde levegőjében megifjodva, sok szaladgáló emberrel, nagy, sétáló, vidéki közönséggel a peronon. Határozott örömrészt vett rajta érte. A pályaudvart több ízben látta már, de csak télen és nappal. Most újabbnak, pompásabbnak, nagyvárosiasabbnak tűnt. Vannak azért szép, gazdag, nagy vidéki városok is Magyarországon! – mondotta magában Bartos.⁴⁷ A novella vasútállomása egy megalázó közzjáték miatt a megvert, majd szegényében elzúllott hivatalnok kálváriájának kezdőpontjává válik.

Ady Endre *Csókok a Karszton* című története az ellentétekből építkező szerkezetével a krízis terapeutikus feldolgozásának példája. Az éjszakai életbe belefásult színésznők a vonat sötét és hideg terében egy eljövendő ideális közegről, a tenger és a hajó meleg és világos érzetéről álmodoznak.⁴⁸

Álomszerű határátlépések, a vonat mint mitikus tér

A vonat az ismeretlenekkel való találkozás terepe, sajátos térelvlasztói megsokszorozhatják a rendelkezésre álló helyeket. Az *Eszter csókokat küld*, egy másik Ady-textus kiinduló helyzetében az omnipotens narrátor önkényesen saját élettörténetébe illeszti egy ismeretlen házaspárral való találkozásának történetét. A tükör és az üvegtablak a személyiség megkettőződését elősegítő látványként működnek. A szemközti ablak közvetítésével az abszolút ideiglenesség közegében két ismeretlen közt furcsa némajáték jön létre.⁴⁹ „Árnyak szaladgáltak velünk a sűrű kékségben, melyet átfűrt folytonos gögben a vonat. Az árnyak között hirtelenül eleven arcot látok. Eszter arca.” „És csókoltuk egymást. Ablakaink homályosak és gőzölgők lettek szájaink forrásától. Holott egymás felé sem fordultunk. Ám fejem fölött egy tükör lógott. Hivalkodott, kínálta magát Eszter urának.”⁵⁰ „Kik voltak? Sose tudom meg.”⁵¹

Walter Benjamin fragmentumokból építkező szövegében, a *Passzázásokban* két tükör találkozásáról mint végtelen tereket nyitó játékról ír.⁵² Az *Eszter csókokat küld* vasúti kocsijának ilyen módon megsokszorozódó tere a mindentudás otthonosságát és sejtelmes ismeretlenségét egy vonással megrajzoló hely.

Az *Orient Expressz hercegnője* című novellában Ady a vasúti kocsit már nemcsak mitikus térként teremti meg. A legendaképzésre is alkalmas helyet élőlényként, organikus entitásként írja le. A híres vasútvonalon születő leg-

enda a pletyka születését vizsgálva a mitikus szövegek olvasási módjait kölcsönzi. „Az Orient Expressz még tétovázva állott, mint egy jól nem lakott szerelmes, akinek dühösen, szomorúan, de el kell hagynia Párizst. Búcsúzkodott, kért, kérdezett, lármázott, nyüzsgött ennek a legtarkább, legfurcsább népi európai vonatnak, ennek a modern Noé-bárkának minden utasa.” „Legenda született, egy hercegnő legendája.”⁵³ Az utazás végén a beavatási szertartás elveszti fontosságát, a titokzatos hercegnő és kísérete végül hétköznapi zsidó polgárcsaládnak bizonyul, akiket a közösség elengedő gesztusokkal bocsát el. „[D]ühöseket voltak magukra és a legendára, mely Párizstól a Kelet kapujáig ébren tartotta őket.”⁵⁴

Krúdy egyik Szindbád-történetében (*Duna mentén*) e tipológia árnyalt megfogalmazásával találkozunk. A vonatok típusok, sebesség és arculat tekintetében is elkülönülnek. A különböző vasúti vonalakat mint szerepeket ölti magára a lehetőségekben tobzódó Szindbád. „A nagy, fekete gépek, amelyek gyors kerekeiken sietve gurultak tova, idővel élőlények alakjában jelentkeztek Szindbád képzeletében.”⁵⁵ „A hosszú kocsik sietve futnak céljaik felé, és egy úr a kezét fogja egy úrnőnek az utolsó kocsii folyosóján. (Szindbád természetesen nászutas szeretett volna lenni, aki a zöld pamlagon most néz először komolyan egy fiatal leány szemébe, de az ajtón diszkrétan kopog a fehércabátos pincér: tálalva van...)”⁵⁶

A személyvonatokat unalmuk és lassúságuk, felbomló és lelassuló időszekekvenciáik teszik a tökéletes boldogság helyévé: „Majd köhögve és már messziről zörögve bukkan fel a kanyarulatnál a személyvonat... A kopottas, poros személyszállító kocsik fáradt egykedvűséggel sorakoznak egymás után, de odabent az ablakok mögött víg élet van, kerek szemű gyerekek bámészkodnak a falura, a bórkanapékön fűző nélkül ülnek kövérkés mamák, és kitérített szalvétán sonkacsontot esznek. [...] A férfiak ingujjban... egy kopasz ember éppen a függőnyt ereszti le gondosan...”⁵⁷ Szindbád tájakon és időn átszáguldó vonatában a világ teljes megtapasztalásának élményét hajszolja. Ez a cél a legegyszerűbben a hódító kalauz szerepében mutatja meg magát: „Szindbádunk vasúti kalauz szeretett volna lenni; midőn is fehér kesztyűben lépne a női osztályba, ahol a meleg miatt kibontott ruhában üldögél egy lesütött szemű menyecske, aki körülményesen tudakozódna a vonatok érkezéséről, indulásáról, és a kalauz csendesen bezárná az ajtót maga mögött...”⁵⁸

Egy másik Krúdy-történet a *Női arckép a kisvárosban* emlékezőesttechnikái a vonat speciális érzékelési formáihoz kötődnek. Így bukkan fel a valamikor szeretett Lenke emléke egy róla szóló történetben,⁵⁹ amelyet az emlé-

⁴⁷ Uo. 301.

⁴⁸ Ady Endre: *Csókok a Karszton*. In: Ady i. m: 126–128.

⁴⁹ Ady Endre: *Eszter csókokat küld*. In: Uo. 519–522.

⁵⁰ Uo. 520–521.

⁵¹ Uo. 522.

⁵² Walter Benjamin: *Passzázások*. In: „A szirének hallgatása.” *Válogatott írások*. Vál., ford. és szerk.: Szabó Csaba. Osiris. Bp., 2001, 201–245, 213, 214.

⁵³ Ady Endre: *Az Orient-Expressz hercegnője*. In: Ady i. m: 1192–1195.

⁵⁴ Uo. 1195.

⁵⁵ Krúdy Gyula: *Duna mentén*. In: Krúdy i. m: 17–125., 118.

⁵⁶ Uo. 119.

⁵⁷ Uo. 119.

⁵⁸ Uo. 120.

⁵⁹ Krúdy Gyula: *Női arckép a kisvárosban*. In: Krúdy i. m: 42–151.

kezés bizonytalan pozícióján túl a mentális tér sajátosságai (a kerek kattogása, egy félalomban hallott beszélgetés-foszlány) is álomszerűvé tesznek.

A vonat és a határ találkozása

A szépirodalom vonatának gyakori úticélja a provinciális kisváros, minduntalan ismétlődő léthelyzetekkel. Ez a környezet az elhagyhatatlanság képzetét idézi, így a vasútállomás a rabság és szabadság kettősségének helyszíne, amely mentes a történelem előrehaladó mozgásától, a köznapiságba záródik.⁶⁰ A sokféle elhatároltság, az elzárt-ság élménye nemcsak Kosztolányi emblematisz Szabadka-regényeiben (*Pacsirta, Aranysárkány*) tétéleződik. A Kosztolányi-próza a mindentől elszakított szülővárost a megtört életforma terepeként ábrázolja.⁶¹ A mozgásban lévő vonat sokszor mégis a remény jeleként száguld át a szövegeken, felvillantva a szabadulások lehetőségeit.

A magyar irodalom Fiume-toposát elemző írások sokszor hangsúlyozzák a megérkezés, a városba érkezés első pillanatának kiemelt motívikus jelentőségét. Az otthonos-sá rögzült látvány, melynek során az utazó a vonat ablakából megpillantja a tengert, a fölismerés, a találkozás pillanata.⁶² Ez a látásmód a távolság, a peremhelyzet, a természeti és kulturális-nyelvi különbözőségek felismerésének élményével is megajándékozhat.⁶³

A korszak utazó-utaztató szövegeinek másik gyakori jelenete a határ és a vasút találkozása. A határ látványa a kulturális változás, idegenség, hozzáférhetetlenség alakzata. E geokulturális térelváltást megpillantása az a tapasztalat, amely Jurij Lotman megfogalmazásában a szemiotizálás, jelentésképződés élményével ajándékoz meg minket. Az események a határ tartományaiban immár nemcsak önmagukban értelmezhető objektumok, hanem kulturális faktorok, amelyeket a sajátos köztes helyzetben tapasztalhatunk meg.⁶⁴

Hevesi András *Párizsi eső* című regényének utolsó, a hazaérkezés pillanatát rögzítő jelenetében nincs szükség a határvonalak konkrét vizuális élményének felidézésére. A táj jellegének, domborzati formáinak változása, vagy a kézenfekvő nyomtáv váltás miatti mozdonyesere aktusa helyett a hős már Párizsban az állomáson állva megképezi saját, otthonos kulturális terét. A magány és otthontalanság e poétikus szövegének zárlatában már a Gare de l'Esten megszületik az annyira áhított hazatérés illúziója. „A tömérdek helyi érdekű vonat között megtaláltam a bécsit. Könnyű volt megtalálnom, kirándulni magyar diá-

kok hazafias dalokat énekeltek. Az egész pályaudvar harsogott belé [...] Ez már Magyarország.”⁶⁵

Hasonló példával szolgál egy ma már kevésbé ismert szerző, Pásztor Árpád regénye. Pásztor korának népszerű és termékeny írója, publicista, dalszöveg- és regényíró, színpadi szerző. *Vengerkák* című regénye egy fővárosi színinövendék oroszországi karrierjének története. A témát elsősorban Szép Ernő *Lila ákác* című regényéből és színdarabjából, valamint a regény két filmes adaptációjából ismerhetjük. A Szép Ernő-regény zárlata, az Oroszországba szerződő magyar táncosnő története Pásztor regényében folytatódik. A külföldön karriert remélő énekesnő élete a regény szövegében beavatási rítusokra osztható, valódi és virtuális határátlépésekből áll, amelyben a vonat és a határ élménye időről időre szerepet kap. A moszkvai vonat méreteivel nyugózi le az idegen kultúrát érzékelő elbeszélőt. A történet ki is használja ezeket az erősen didaktikus lehetőségeket: „A sín szélesebb, a kocsi nagyobb, a folyosója kétszer olyan tág, mint a mi vasútunké, és a bársonyüléseken csak ketten ülhetnek.”⁶⁶ A hazaérkezés képéhez a saját kulturális közeg megtapasztalása is hozzátartozik. A regény egyik jelenetében a lemberg-lavocsnei gyorsvonaton a határsávot a magyar sajtótermék megjelenése jelzi: „[M]iskolcon felkapaszkodott Az Est... Odahaza volt...”⁶⁷ „Kintről, az ablak alatt belobogott az első magyar csendőrzöldbe-kékbe játszó kakastolla. A vengerka hazaért.”⁶⁸

A tényleges határátlépés szituációjához kapcsolható a *Szindbád az állomáson* című novella. A társadalmi típusok a vasúti kocsihoz hasonló lebegésben találkoznak, a pályaudvari restiben gyülekeznek. A két világ közt állás helyzete, amely a *Vengerkákban* a nagyobb nyomtávra állítást váró, vesztelő vonat képében reprezentálódott, Krúdnyál álomszerű vízió.⁶⁹ Az ábrázolást a szecesszió stílusjegyei árnyalják, ez az érzet a hajnal ködös aurája, az érzékelést zavaró körülmények hangsúlyozásából születik: „Már a dértől csillogó sín is idegen, a hegyek másoké, a fák barátságatlanok.” [...] „Itt ógyelgett Szindbád naphosszat, étteremben és a sinek között, mert valamely táncosnót várt Oroszország felől, akinek ezen az állomáson lehet csak megérkezni.”⁷⁰ A helyzetkomikumra épülő rövidtörténet a tárca sajátosságaiból is kölcsönöz. A táncosnőről végül kiderül, hogy Kovács Böske, az egykori vízárslány a ligetből.

Bori Imre Krúdy-monográfiájában Szindbád alkatában a szecessziós ember archetipusának sajátosságait ragadja meg. Az ember, akiben a jelen és a múlt dialektikája fogalmazódik meg, történeteit is a két idő határára helyezi.⁷¹

⁶⁰ Mihail Mihajlovics Bahtyin: *A tér és az idő a regényben*. Ford.: Könczöl Csaba. In: Uo. 257–302., 300.

⁶¹ Juhász Erzsébet: *Híány és többlet. A távolságtartások rendszere Kosztolányi Dezső Pacsirta című regényében*. In: *Az emlékezés elevensége. Kosztolányi Dezső Napok a szülőföldön*. Szerk.: Hóza Éva, Arany Zsuzsanna, Kiss Gusztáv. Városi Könyvtár. Szabadka, 2007. 112–118., 117.

⁶² Kiss Gy. Csaba: *Egy fejezet Fiume magyar irodalmi kultuszából*. In: Uő.: *A haza mint kert*. Nap Kiadó. Bp., 2005. 139–150., 147.

⁶³ Uo. 149., 150.

⁶⁴ Jurij Lotman: *A határ fogalma*. In: Uő.: *Kultúra és intellektus. Jurij Lotman válogatott tanulmányai a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből*. Ford., szerk. és vál. Sziatár Katalin. Diszkurzívák. Argum Könyvkiadó ELTE Orosz Irodalmi és Irodalomkutatási Doktori Programja. Bp., 2002. 97–109., 99.

⁶⁵ Hevesi András: *Párizsi eső*. Cserépfalvi Kiadó. Bp., 1936. 208.

⁶⁶ Pásztor Árpád: *Vengerkák*. K.u.K. Kiadó. Unikum Könyvek. Bp., 2003. 117.

⁶⁷ Uo. 233.

⁶⁸ Uo. 328.

⁶⁹ Krúdy Gyula: *Szindbád az állomáson*. In: Krúdy i. m: 175–179.

⁷⁰ Uo. 175.

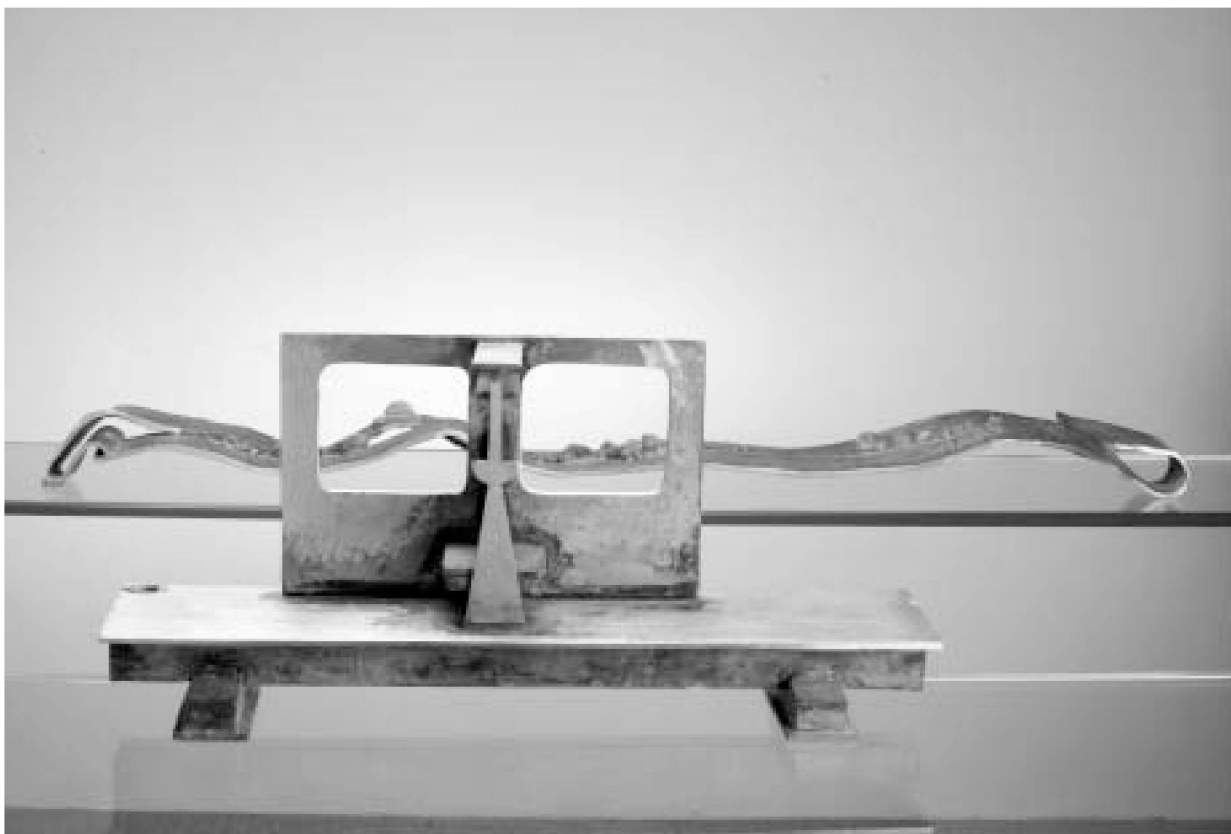
⁷¹ Bori Imre: *Krúdy Gyula*. Forum. Újvidék, 1978. 62–63.

Nem is tehetné ezt alkalmasabb helyszíneken, mint az idő- és tértudatok felett lebegő átmenetiségben, postakocsin, konflison, vonaton. Ehhez társul „az emberek rejtett szituációból való megfigyelésének vágya”, amelyet Fülöp László a Krúdy-novellisztika fő tulajdonságaként említ.⁷² Ha mindezt kiegészítjük Fried István megjegyzésével, amelyben a Krúdy-kutatás monarchikus olvasatoktól való elválaszthatatlanságának kontextusára hívja fel a figyelmet,⁷³ láthatjuk, hogy az Osztrák–Magyar-Monarchia szépirodalmi univerzumában az itt vázoltéhoz hasonló módon bukkan fel újra és újra a vonat motívuma.

Összegzés, kijárat

A térség élménye örökölt tájból bomlik ki, melyben a térérzetek és képzetek hasonló módon fogalmazódhatnak meg. Az észlelés, elhatárolás fent említett élményei releváns, a legújabb idők szövegeit is szervező formák. A vonatról megfigyelt bácskai táj látványa a kortárs szép-

irodalmat és kulturális hagyományt összetartó alakzatként él tovább. A számos példa közül elég csak a Kosztolányi előtt sokszor és szívesen fejet hajtó életművet, a bevezetőben idézett Tolnai Ottó világát, vagy a táj és a vasút szimbiózisát árnyaltan bemutató Miroslav Krleža regényeit említenünk. A vonat Danilo Kiš prózáján is végigvonuló hatás, *Fövenyóra* című regényének alább idézett jelenete az elválasztás formáinak plasztikus rajza: „Miután átment a másodosztályra, mit érzett? Mindenekelőtt szagokat. Milyeneket? Mosatlan lábak, ázott tyúkok, a komiszruha, ázott bőrujjasok, ázott posztó, vizes cipők, fokhagyma, kapadohány, szellentések szaga.” [...] „Kiket látott? Katonákat, parasztokat, pénzügyőröket, erdőkerülőket, vasutasokat, kereskedőket, feketézőket.”⁷⁴ A *Fövenyóra* narrátora a vasúti kocsis közösségében a történelmet és a közérzetet egymástól elválaszthatatlan élményként érzékeli. E részletet olvasva az lehet az érzésünk, hogy a modernség hagyományait következetesen folytató, egymásba olvadó szövegek hálózatába léptünk.

Szunyogh László kisplasztikája

⁷² Fülöp László: *Közelítések Krúdyhoz*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1986. 13.

⁷³ Fried István: *Krúdy-olvasás*. In: Uő.: *Szonjas Gusztáv hagyatéka. Elbeszélés, elbeszélő, téridő Krúdy Gyula műveiben*. Palatinus. Bp., 2006. 18–49, 49.

⁷⁴ Danilo Kiš: *Fövenyóra*. Ford.: Borbély János. Modern Könyvtár. Európa Könyvkiadó. Bp., 2007. 94.